

Kelâm Eserlerinde Hadis Kullanımı: -el-Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf'ı Örneği*

Öz: Kelâmcıların hadislere yaklaşımı muhaddislerle nispeten daha katıdır. Bunda akaid gibi dinde önemli bir alanın sağlam temellere sahip olması gerektiği, binaenaleyh kelâm ilminin de yargıların kesin deliller üzerine bina etmesi gerektiği hususuyla birlikte belli bir dönemden sonra bu ilmin, felsefi argümanlardan etkilenmiş olmasının da payı vardır. Bununla beraber kelâm eserlerinde sübut ve delâlet bakımından birtakım problemler içeren hadisler de kullanılmıştır. Dolayısıyla teoride hadis ilmi açısından sağlam prensiplere sahip olan bu ilmin pratikteki durumunu anlamının en iyi yolu usûlü'd-dine (kelâm) ait eserlerin incelenmesidir. Bu anlamda durumu daha yakından görmek ve teori ile uygulamayı mukayese etmek amacıyla bu çalışmada el-Cürcânî'ye (ö. 816/1413) ait *Şerhu'l-mevâkıf* isimli eser ele alınmıştır. Hicri IX/XV. asrın dil ve fıkıh âlimlerinden olan Seyyid Şerif el-Cürcânî, aynı zamanda kelâm ilminin de bu asırdaki önemli simalarındandır. Öyle ki şerh olarak yazdığı birçok eseri asıl metinlermiş gibi kabul görmüştür. Bu eserlerinden bir tanesi de Adudüddin el-İcî'ye (ö. 756/1355) ait olan *el-Mevâkıf* isimli esere yazdığı şerh'tir. Çalışmada el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-mevâkıf*'i özelinde mütekelliminin, ne tür rivâyetler kullandıkları ve hangi kaynaklardan beslendikleri; dolayısıyla rivâyet anlayışları, hadislere bakışları ve bu konuda bir usûllerinin olup olmadığı, mütevâtir rivâyetleri nasıl kullandıkları, mütevâtir olarak kullandıkları hadislerin mütevâtir kavramının tanımına ve şartlarına ne kadar uyduğu, eserlerinde isnâd ve kaynak gösteriminin ne sıklıkta olduğu gibi hususlar sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, el-Cürcânî, Kelâm, Âhâd Haber, Mütevâtir, Şerhu'l-mevâkıf.

Use of Hadiths in Kalam Works (The Example of Sharh al-Mawâqif by al-Jurjâni)

Abstract: It is known that the approach of theologians to hadiths is stricter than muhaddiths. This has a share that such an important field in religion like akaid must have solid foundations, and therefore the science of kalam must base its judgments on definite proofs, as well as the fact that this science has been influenced by philosophical arguments after a certain period. However, hadiths including some problems in terms of proofs and references in kalam works have also been used. Thereby, the best way to comprehend the case of this science in practice which has solid principles with respect to hadith science in theory is to investigate the works of usûl'd-dîn (kalam). In this sense, in order to see the case closer and compare theory with practice, in this study, the work named *Sharh al-Mawâqif* by al-Jurjânî (d. 816/1413) has been investigated. Al-Sayyid al-Sharif al-Jurjânî, one of the linguistic and fıkıh scholars of Hegira IX/XV centuries, is at the same time the most important figure of the time in the field of kalam. So, many of his works that he wrote as commentary were regarded as original texts. One of these works is the commentary that he wrote for the work named *al-Mawâqif* by Adud al-Dîn al-İcî (d. 756/1355). In this study, it has been investigated in terms of al-Jurjânî's *Sharh al-Mawâqif* what kind of narrations theologians used, and from which resources they were fed, and therefore what their narration perspectives and look at the hadiths were, and whether they had any methods on the subject, and how much their narrations were compatible with mutawâtir concept, and how often they demonstrated their bases and sources.

Keywords: Hadith, al-Jurjânî, Kalam, Âhâd News (News Brought by Only One Person), Mutewâtir, Sharh al-Mawâqif.

Rıdvan
KALAÇ**

Hayrullah
ENGİN***

* Bu makale, 9 Mayıs 2020 tarihinde Kayseri'de düzenlenen 3. Uluslararası Erciyes Bilimsel Araştırmalar Kongresi'nde sözlü tebliğ olarak sunulan "Usûlud-Din Geleneginde Hadis Kullanımı -Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıf Adlı Eseri Özelinde-" başlıklı bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş şeklidir.

** Arş. Gör. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı. E-Posta: r30kalah@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3257-2471>

*** Arş. Gör. Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı. E-Posta: h.engin8871@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6358-9666>.

Giriş

Sözlükte “*yaralamak*” anlamındaki “*kelm*” mastarından¹ türemiş olan kelâm ilminin istilahta, çoğu birbirine yakın ya da farklı birçok tanımı yapılmıştır.² Bu tanımlardan çıkan ortak paydalar; onun dinin daha çok itikadî boyutuyla ilgilenme, dinî nasların yanı sıra aklî delillere de yer verme ve dini inancı bidatlerden muhafaza etme şeklinde zikredilebilir. Burada bizi ilgilendiren kısım kelâm ilminin dini nasları kullanmasıdır. Dinî naslar deyince de akla ilk gelen kitap ve sünnettir. Buradan yola çıkılarak kelâmçıların Kur’an’ın yanında sünnetin yazılı ve sözlü verileri konusunda olan hadisleri de kullandıkları ve eserlerinde onlara da yer verdikleri sonucuna varılabilir. Ancak usûlü’l-din alimlerinin gerek hadis/sünnete bakış açıları gerekse de takip ettikleri metodoloji bakımından ne tür rivâyetler kullandıkları ve eserlerine ne miktarda rivâyet aldıkları değişkenlik gösterebilir. Bu durumu tespit edebilmenin en sağlam yolu ise kelâmçıların eserlerini incelemektir. Bu anlamda çalışmada Seyyid Şerif el-Cürcânî’nin *Şerhu’l-mevâkîf* isimli eseri irdelenecektir.

Temel islâmî ilimlerde klasik ulemanın kendisini her alanda donattığı, ilmi çabasını sadece belli bir alana hasretmediği bir gerçektir. Hatta ilmin gelişip tekâmül etmesiyle bazı âlimler dini ilimlerin de ötesinde tabii ilimlerle de meşgul olmuş, tabir yerindeyse bu alanda da kalem oynatmışlardır. Yani her ne kadar özel olarak bir alanda derinleşme söz konusu olsa da bugünkü akademik anlamda bir branşlaşma söz konusu değildir. İşte söz konusu bu vasfa sahip âlimlerden birisi de Seyyid Şerif el-Cürcânî’dir. Aşağıda verileceği üzere müellifin yazdığı eserler bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.

Hicri 740 senesinde Cürcân yakınlarındaki Takû’de doğan el-Cürcânî, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) soyundan gelen Muhammed b. Zeyd’in (ö. 287) torunu olduğundan Seyyid Şerif el-Cürcânî olarak tanınmıştır. İlköğrenimini memleketinde gördükten sonra ilim öğrenmek amacıyla birçok yeri gezmiştir.³ O, Mısır’a gitmiş ve burada Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) ve başkalarından ilim almış, burada dört yıl kaldıktan sonra Anadolu’ya geçmiş, oradan da İran’a gitmiştir.⁴ On

1 İbrâhîm Enis vd., *el-Mu’cemu’l-vesît*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1989), “klm”, 2/796.

2 Bu tanımları bir arada görmek için bk. Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, (Ankara: TDV Yay., 1989), 88-90.

3 Sadreddin Gümüş, “Cürcânî, Seyyid Şerif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1993), 8/134.

4 Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli’ bi mehâsini men ba’de’l-karni’s-sâbi’*, (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), “es-Seyyid Alî b. Muhammed”, 1/488-489.

sene kaldığı Mısır'da arkadaşlarıyla beraber özellikle akli ilimleri Mübârekşah'tan (ö. 784/1382); nakli ilimleri de Ekmeleddîn el-Bâbertî'den almıştır. O, Anadolu'da Cemâluddîn el-Aksarâyî'nin şöhretini duymuş, ondan ilim almak için yola çıkmış; ancak vardığında el-Aksarâyî'nin vefatını duymuş ve burada Şemsuddîn Muhammed el-Fenârî ile karşılaşarak beraber Mısır'a dönmüşlerdir.⁵ el-Cürçânî, Semerkant'ta Hâce Alâeddin Attar (ö. 802/1400) ile tanışmış; bu vesileyle onda tasavvufa karşı bir ilgi uyanmış ve Nakşibendiyye tarikatına girmiştir. 816/1413 yılında Şiraz'da vefat eden el-Cürçânî, Kelâm, Arap Dili ve Edebiyatı başta olmak üzere mantık, astronomi, matematik, mezhepler tarihi, fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf gibi akli ve nakli birçok ilim dalında telif, şerh ve haşiye türü eser yazarak hem kendi döneminde hem de sonraki yüzyıllarda adını duyurmuş çok yönlü bir âlimdir. el-Cürçânî'nin eserlerinin büyük bir kısmının şerh olmasına rağmen alimler tarafından asıl metinlermiş gibi kabul görmesi onun kendisinden sonrakileri ne derece etkilediğinin önemli bir göstergesidir.⁶

Doğunun âlimi ve asrının allâmesi olarak vasıflandırılan el-Cürçânî'nin, aynı zamanda çağdaşı olduğu Teftâzânî (ö. 792/1390) ile ilmi münazaralara girdiği ve henüz bu genç yaşında ona üstün geldiğini kaynaklar bize aktarmaktadır.⁷ Onun ilimde fesahat sahibi olduğu, akıcı bir üslubunun olduğu, münazara, araştırma ve meseleleri delillendirme usûlünü iyi bildiği ifade edilmiştir.⁸ Hocaları arasında Allâme Nur et-Tâvûsî, Kutbuddîn er-Râzî, Mahlâsuddîn b. Ebi'l-Hayr, İbn Mübârekşâh, Ekmeluddîn el-Bâbertî ve Alâuddîn el-Attâr gibi önemli isimler vardır.⁹ Şöhreti her yere yayılan, her alanda eserleri meşhur olan ve ulemânın, eserlerini kaynak gösterip alıntı yaptığı el-Cürçânî,¹⁰ Kâdızâde Rûmî, Fahreddîn el-Acemî ve Fethullâh eş-Şîrvânî gibi önemli birçok öğrenci de yetiştirmiştir.¹¹

Müellifin elliden fazla eser yazdığı belirtilmiştir.¹² Onun bazı önemli eserleri şunlardır: 1- Şerhu'l-Mevâkıf, 2- Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye 3- Şerhu'l-esmâi'l-hüsnâ,

5 Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye*, thk. Ebû Ferrâs en-Ne'sânî (Yy: Matba'atu's-Sa'âde, h. 1324), "Alî b. Muhammed", 127.

6 Gümüş, "Cürçânî, Seyyid Şerîf", 8/135.

7 Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmî' li ehli'l-karnî't-tâsî'*, (Beyrut: Dârul-Cil, 1992), "Alî b. Muhammed", 5/329.

8 Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye*, "Alî b. Muhammed", 125; Sehâvî, "Alî b. Muhammed", 5/330.

9 Sehâvî, "Alî b. Muhammed", 5/328-329.

10 Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, "es-Seyyid Alî b. Muhammed", 1/488.

11 Gümüş, "Cürçânî, Seyyid Şerîf", 8/135.

12 Leknevî, "Alî b. Muhammed", 133.

4- Risâle fi beyâni'l-fırkatî'n-nâciye, 5- Hâşiyetu't-Tecrid, 6- Hâşiye ala Şerhi Hikmeti'l-ayn, 7- Hâşiye ala Şerhi Hidâyeti'l-hikme, 8- Hâşiye ala Şerhi Metâli'l-envâr, 9- Risâle fi'l-mantık, 10- Şerhu'l-Mulahhas fi'l-hey'e, 11- et-Ta'rifât, 12- Şerhu'l-İz-zî, 13- Şerhu'l-Kâfiye, 14- Hâşiye ala'l-Mutavvel, 15- Hâşiye ala Şerhi Muhtasari'l-muntehâ, 16- Hâşiye ala't-Telvih, 17- Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye, 18- Risâle-i Şevkiyye, 19- er-Risâletu'l-Bahâiyye, 20- Ta'lika ala Avârifî'l-me'ârif, 21- Hâşiye ala'l-Keşşâf, 22- Hâşiye ala Tefsîri'l-Beydâvî, 23- Tefsîru'z-Zehrâveyn, 24- Tercumânu'l-Kur'ân, 25- ed-Dîbâcu'l-müzheb (Hadis terimlerine dair olan eseri; "el-muhtasar fi usûli'l-hadîs" adıyla da bilinir.), 26- Hâşiye ala Hulâsati't-Tîbî (Tîbî'nin hadis usûlüne dair eserine yapılmış bir şerhtir).¹³

İtikatta genellikle Eş'arî kelamını; fıkhıta ise Hanefî mezhebini benimsemiş olan el-Cürcânî, dönemi ve şartları bağlamında felsefenin etkisi altında yetişmiş ve bu durumun eserlerine de yansdığı gözlemlenmiştir.¹⁴

Bu eserlerden çalışmaya konu olan *Şerhu'l-mevâkîf*, Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) tarafından Adudüddîn el-Îcî'ye (ö. 756/1355) ait *el-Mevâkîf* isimli esere yapılmış olan şerhlerin en meşhurdur. Eser, İslam beldelerinin tümünde ilgi gördüğü gibi özellikle Osmanlı devleti âlimleri arasında da büyük bir övgü ve alakaya mazhar olmuş ve yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. el-Cürcânî'ye ait şerhler çok fazla ilgi görmüş ve bunlar müstakil birer eser olarak kabul edilip ana metinlerin önüne geçmiştir. Yani her ne kadar el-Cürcânî'nin şerh ettiği kitap başkasına ait ise de maharetli ellerinden geçtiği ve ilim ehlinin ona gösterdiği alakadan ötürü erbabınca kendisiyle özdeşleşmiş bir eser olarak nitelenmiştir. Nitekim *Şerhu'l-mevâkîf* da bu şekilde görülmüş ve ele alınmıştır. Eser, müellifin kelama dair en hacimli eseri olmasına rağmen içinde felsefi konuların da epey bir yekûn tuttuğu kaynaklarda ifade edilmiştir.¹⁵ Bu durum aynı zamanda müellifin -döneminin de gerektirdiği şekilde- felsefenin etkisinde kaldığını gösteren açık

13 Şevkânî, "es-Seyyid Ali b. Muhammed", 1/488; Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", 8/136; ayrıca müellifin diğer eserleri ve eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 6-7; Ömer Faruk Çalımı, "Seyyid Şerif Cürcânî'nin Hayatı, Eserleri, Tarikati ve Tasavvufi Görüşleri", (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2018), 45-74.

14 Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", 8/135.

15 Nitekim Sadreddin Gümüş bu oranın, eserin üçte ikisi kadar olduğunu belirtmiştir. Bk. Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", 8/135. Kanaatimizce her ne kadar belirli bir oran zikretmek doğru olmasa da el-Cürcânî'nin eserdeki açıklamalarının oransal olarak el-Îcî'nin açıklamalarından çok fazla olduğu aşıkardır. Dolayısıyla felsefi kelam hareketinin canlı olduğu bir zamanda, el-Cürcânî'nin ele aldığı felsefik konuların fazlaca olması doğaldır.

bir delildir.¹⁶ Müellif, eserini hicri 807 yılında Semerkant'ta tamamlamıştır. Üzerine onlarca haşiye ve ta'likin yazıldığı eser, Abdurrahman Umeyre tarafından üç cilt olarak 1997 senesinde Beyrut'ta basılmıştır.¹⁷

Muhtevası incelendiğinde eserin '*mevkıf*' adında altı bölümden müteşekkil olduğu görülmektedir. Bu bölümler sırasıyla şu şekildedir: Birinci bölüm, mukaddimât hakkındadır; ikinci bölüm, mevcudun zorunlu, cevher ve arazdan ibaret olan kısımlarından birine özgü olmayan genel durumlar hakkındadır; üçüncü bölüm, arazlar; dördüncü bölüm, cevherler; beşinci bölüm, ilâhiyât hakkındadır; altıncı bölüm ise, sem'iyât'a dairedir. Eserde özellikle ilk bölümlerde temel konular yoğun felsefi argümanlarla işlenmekte, son bölümlerde ise dine taalluk eden temel kelâmî konular ayet, akıl ve rivâyetler ışığında ele alınmaktadır. Çalışmada bilhassa üzerinde durduğumuz bölüm eserin '*Sem'iyât*' kısmıdır. Zira bu bölümde müellif çokça rivâyet zikretmekte; geri kalan bölümlerinde ise rivâyetlere nadiren başvurmaktadır. Son olarak eserde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) 73 fırka rivâyetinden yola çıkılarak İslâm'daki fırkalar ele alınmaktadır.¹⁸ Konuya girmeden evvel, kelâmcıların prensip olarak haber/hadis konularına yaklaşım biçimlerine kısaca değinmekte fayda vardır.

Kelâmcılar, haber konusunu genellikle 'bilgi' üst başlığı altında ele almışlardır.¹⁹ Bu durum onların, haberi bir bilgi kaynağı olarak gördüklerini göstermektedir. Bir bilgi kaynağı olması bakımından haberi, genel olarak mütevâtir ve âhâd şeklinde iki kısma ayıran kelâmcıların neredeyse tümüne göre, mütevâtir haberin zaruri ilim ifade ettiği,²⁰ dolayısıyla ister ameli ister akidevî konularda olsun,

16 Çalımlı, *Seyyid Şerif Cürcânî*, 50; Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerif", 135-136.

17 Mustafa Sinanoğlu, "el-Mevâkif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2004), 29/422-423.

18 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, nşr. Mahmûd Ömer ed-Dimyâti, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), c. 1-8; ayrıca bk., Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2015), c.1-3.

19 Krş. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Ârûşî (Beyrut-İstanbul: Dâru Sâdır-Mektebetü'l-İrşâd, ts.), 69-72; Sa'düddin Mes'ûd b. Fahriddin et-Teftâzânî, *Şerhu Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ali Kemâl (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, ts.), 29-34; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 1/68 vd.

20 Burada Mu'tezilî ve Eş'arî âlimlerden bir kısmı istisna edilmektedir. Nitekim bazı Mu'tezilî ve Eş'arî âlimler arasında mütevâtir haberin zarûrî bilgi mi yoksa nazarî/mükteseb bilgi mi ifade ettiği hususunda tartışma vardır. Bk. Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber -Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri-*, (Van: Bilge Adamlar Yay., 2008), 100-101; Hansu, *Mutezile ve Hadis*, (Ankara: Otto Yay., 2018), 124; Cemalettin Erdemci, "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6/4 (Ağustos 2006): 162-163.

dinde hüccet olduğu; âhâd haberlerin ise zan ifade etmeleri sebebiyle akaidde delil olamayacağı belirtilmiştir.²¹ Ebû Hanife'ye (ö. 150/767) göre Hz. peygamber Kur'ân'a aykırı bir şey söylemeyeceğine göre Kur'ân'a muğâyir olan haber-i vâhidlerin reddedilmesi gerekir. Bunların reddedilmesi Hz. Peygamber'i (s.a.v.) reddetmek ve onun yalanlanması anlamına gelmemektedir; aksine ona bu batıl şeyleri isnad edenin sözünün reddedilmesi demektir ki bu durum Hz. Peygamber'i Kur'ân'a muhalefet etmiş gibi göstermekten tenzih etmek için gereklidir.²² İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944), her ne kadar âhâd haberlerin, râvilerinin araştırılması ve muhtevasının incelenmesi neticesinde bir değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğini zikretmişse de bu tür haberlerin gerçeği tam olarak ifade etmeyeceğini belirtmiştir.²³ İmam Eş'arî (ö. 324/935) *el-İbâne* isimli eserinde bidat ehli ve sapkın olarak gördüğü mezhepleri kınadıktan ve onların görüşlerine itiraz ettikten sonra kendilerinin Hz. peygamber, sahabe ve tabiundan gelen rivâyetleri kabul ettiklerini belirtmiş; birçok akidevi meseleyi bizzat rivâyetlerle delillendirmek sûretiyle de âhâd haberlerin itikadda delil olduğunu açıkça izhar etmiştir.²⁴ Eş'arî alimlerinden Cüveynî (ö. 478/1085) ise mezhebin kurucusu İmam Eş'arî'nin hilafına olarak, haber-i vâhidin kesin ilim ifade etmediği gibi ameli de gerektirmediğini belirtmiştir.²⁵ Yine Eş'arî kelâmçılarından olan Teftâzânî (ö. 792/1390) mütevâtirin zaruri ilim gerektirdiğini dile getirdikten sonra haber-i vâhidin, Peygamberin haberi oluşunda şüphe barındırdığı için kesin ilim ifade etmediğini belirtmiştir.²⁶ Eş'arî kelâm ekolüne müntesip Cürcânî de mezhebin genel teamüllerine mütabik düşünceler serdetmiş²⁷ ve genel olarak haber-i vâhidin kesin ilim ifade etmediğini belirtmiştir.²⁸

Buraya kadar ehl-i sünnet âlimleri bağlamında kelâmçıların haberlere, özellikle de âhâd haberlere yönelik serdettiğimiz görüşlerinden öyle anlaşılıyor ki; kelâmçıların arasında mütevâtir haberin zaruri (kat'î) ilim ifade ettiği noktasında bir ihti-

21 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 2010), 70.

22 Ebû Hanife Nu'mân b. Sâbit, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire: yy, h.1368), 24-25.

23 Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, 72.

24 Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil *el-Eş'arî, el-İbâne an usûli'd-diyâne*, (Beirut: Dâru İbn Zeydûn, ts.), 7-12.

25 İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rûknüddin Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh*, thk. Abdulazîm ed-Dîb (Devha: yy, 1979), 1/599.

26 Teftâzânî, *Şerhu Akâid*, 33-35.

27 Bu düşünceler çalışma içerisinde yeri geldikçe ortaya konup değerlendirilecektir.

28 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/274.

laf yoktur.²⁹ Yine onların kahir ekseriyetine göre haber-i vâhidler zannî olduklarından ötürü kesin ilim ifade etmemekte, dolayısıyla da itikadî konularda hüccet sayılmamaktadır.³⁰

Eserde kullanılan rivâyetlerin durumuna geçmeden önce, çalışmanın gayesinin anlaşılması sadedinde şu iki sorunun cevaplanması uygun olacaktır: neden böyle bir çalışmaya ihtiyaç duyuldu ve bu çalışma için neden özellikle el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-mevâkif* isimli eseri seçildi? Doğrusu böyle bir çalışmanın nedeni kelâmcıların, kaynaklarda geçtiği üzere, rivâyetlere yaklaşımlarının katılığının pratik düzlemde hakikat payının ne derecede olduğunun sorgulanmasıdır. Niçin *Şerhu'l-mevâkif* adlı eser hususuna gelince; esasında el-Cürcânî'ye ait hadis usûlüne dair eserler de mevcut olup onun hadislere yaklaşımının ne olduğu pek tabii bu eserlerden yola çıkılarak da tespit edilebilirdi. Ancak bu çalışmada esas üzerinde durulan husus onun pratikteki durumunun açığa kavuşturulmasıdır. Gerek bir kelâm kitabı olması ve büyük bir ilgiye mazhar olması, gerekse el-Cürcânî'nin en meşhur eseri olması hasebiyle *Şerhu'l-mevâkif* bu çalışma için uygun görülmüştür. Ayrıca rivâyet malzemesi bakımından da çalışmanın bir sonuca ulaşmasına katkıda bulunacağı düşünüldüğünden müellifin bu eseri seçilmiştir.

1. Müellifin Mütevâtir ve Âhâd Haber Anlayışı

Müellif, Kur'ân'ın icazına yönelik eleştirilere getirdiği cevaplarda âhâd haberlerden bahsetmektedir. Buna göre âhâd haber zan ifade eder. Şayet âhâd haber kesin haberle çelişirse bu durumda âhâd haber dikkate alınmaz. Zira kesinlik karşısında zan erir gider.³¹ Bununla birlikte müellife göre karinelerle desteklenmiş olan haber bazen kesin bilgi ifade eder.³²

29 Krş. Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm*, nşr. Abdurrezzâk el-Affî (Riyad: Dâru's-Samî'î, 2003), 2/22.

30 Krş. Hüseyin Kahraman, "Kelâmdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (Ocak 2005): 97; Erdemci, "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri", 165; Hamdi Gündoğar, "Geleneksel Kelâm Sürecinde Sünnet-İtikat İlişkisi", *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu* Kitabı içinde, Bu bildiri, Elazığ'da 13-15 Eylül 2004 tarihlerinde arasında gerçekleştirilen Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu'nda sunulmuştur. (Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2004), 305; Mehmet Kubat, "Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadis'in Rolü", *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu* Kitabı içinde, Bu bildiri, Elazığ'da 13-15 Eylül 2004 tarihlerinde arasında gerçekleştirilen Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu'nda sunulmuştur. (Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2004), 262.

31 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/274.

32 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/275.

Müellifin benimsediği görüşlerden biri de manevî tevâtürdür. Buna göre bir konudaki âhâd haberlerin çoğalmasında ortaya çıkan ortak paydaya kadr-i müşterek denilir ve bu rivâyetlerin her biri ayrı ayrı mütevâtîr olmasa da bunların bileşiminden ortaya çıkan ortak payda mütevâtîrdir. Müellif bu anlayışı özellikle Hz. Peygamberin Kur'ân dışı mucizeleri³³ ve kabir azabına yönelik rivâyetlerde sergilemektedir.³⁴ Ayrıca her ne kadar doğrudan kavramı zikretmese de haşırle ilgili rivâyetlerde de tevâtüre bir ima söz konusudur.³⁵ O, peygamberlerin masumluğu konusunda bazı kıssalar zikrettikten sonra şöyle demektedir: "... *Bunlar arasında âhâd haber olarak nakledilenlerin reddedilmesi gerekir. Çünkü râvîlere hata nispet etmek, peygamberlere hata nispet etmekten daha hafiftir.*"³⁶ Onun bu görüşünün çok isabetli ve yerinde olduğunu; esasında kelâmcıların teoride hadise yaklaşım biçimine de uygun olduğunu vurgulamak mümkündür. Ne var ki yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere müellifin bu kaideye uymadığı açıkça görülmektedir. Ayrıca müellife göre âhâd haberi inkâr etmek küfrü gerektirmez.³⁷ Aktardığımız tüm bu bilgilerle beraber müellifin özellikle mütevâtîr-âhâd konuları ekseninde bazı hususları farklı bakış açılarıyla tartışması,³⁸ usûl'd-dîn geleneğinin hadis ilmine bir katkısı olarak ifade edilebilir.

2. Eserde Kullanılan Hadisler ve Nitelikleri

Teorik anlamda hadis ilmi konusunda katı denebilecek kurallara sahip olan kelâm âlimlerinin, eserlerinde genel anlamda rivâyet malzemesini nasıl kullandıklarını; bir başka ifade ile bu durumun pratikteki iz düşümünü anlamanın en makul yolu onların kitaplarını incelemekten geçmektedir. Bu saikle çalışmada, tabir yerindeyse sahadaki durumu incelemek ve daha sonra yapılacak çalışmalara ışık tutması sadedinde *Şerhu'l-mevâkıf*'taki hadisleri irdelemek uygun görülmüştür. Esere genel olarak bakıldığında eserin tümüne yayılan bir rivâyet kullanımından bahsetmek oldukça zordur. Nitekim kullanılan rivayetlerin bazı konularda özellikle de sem'îyyât bölümünde yoğunlaştığı rahatlıkla görülebilir. Ancak sem'îyyât bölümünde dahi her başlıkta aynı yoğunlukta hadis zikredilmediği görülmektedir. Bu durum aşağıdaki alt başlıklarda daha açık bir şekilde görülecektir.

33 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/283.

34 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/347.

35 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/322.

36 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/293.

37 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/374-375.

38 Tevâtürün nasıl oluştuğu, tevâtürü gerektiren bilginin son haber olup olmadığı ve tevâtürdeki sayının mahiyeti hakkındaki pasajlar bu anlamda zikredilebilecek örneklerdir. Bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/264-266 v.d.

2.1. Eserde Kullanılan Mütevâtir Hadisler*

'Vetere' kökünden gelen mütevâtir sözcüğü 'Tetabu' ile yakın anlamlı olup, lügatta "art arda, peşi sıra, aralıksız, kesintisiz olmak"³⁹ anlamına gelmektedir. Mütevâtirin istilâh anlamına gelince; bu konuda birbirine yakın tarifler yapılmıştır. el-Cürcânî, mütevâtirin tarifi ile alakalı şunları söylemiştir. "Mütevâtir, bir topluluğun bir topluluktan naklettiği haberdir", "yalan üzere birleşmeleri tasavvur edilmeyen bir topluluğun dillerinde dolaşan sabit haberdir", "haber-i mütevâtir öyle bir sözdür ki Hz. Peygamber'den (s.a.v.) onu bir topluluk duymuş, ondan da başka bir topluluk duymuş ve bu durum onu delil olarak alan kişiye kadar devam etmiştir"⁴⁰ ya da "Adaletlerinden veya çokluklarından dolayı yalan üzere birleşmeleri tasavvur edilmeyen bir topluluğun dillerinde dolaşan sabit haberdir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) peygamberlik iddia etmesi, eliyle mucize göstermesi gibi."⁴¹ Burada birbirine yakın olarak verilen tariflerde "çokluk ve adalet" ön plana çıkmaktadır. İbn Hacer (ö. 852/1449) ise mütevâtir için dört şart ileri sürmektedir. Bunlar;

1. Yalan üzere birleşmeleri âdeten muhal olan bir çoklukta bulunması⁴²
2. Baştan sona kadar kendileri gibi bir topluluk tarafından rivâyet edilmesi
3. Hisse yani görme veya işitmeye dayalı olması
4. Haberin işiten için ilim ifade etmesi.⁴³

Mütevâtir konusunda tartışılan noktalardan biri de sayıdır. Yani tevâtürün zorunlu bilgi ifade edebilmesi için kaç kişi tarafından rivâyet edilmesi gerekir? Bu konuda çok sayıda farklı delile dayanılarak muhtelif sayılar zikredilmiştir. Ancak genel görüşe göre bunun pek önemi yoktur. el-Gazzâlî (ö. 505/1111) bu konuda şunları zikreder:

* Başlıkta yer alan mütevâtir hadislerden maksat, mütevâtir olarak tespit ettiğimiz hadisler olmayıp bizzat Cürcânî'nin mütevâtir olarak addettiği hadislerdir.

39 İbrahim Enîs vd., *el-Mu'cemu'l-vesît*, "vtr", 2/1009.

40 Cürcânî, "el-Haberu'l-Mütevâtir", 101.

41 Cürcânî, "el-Mütevâtir", 199.

42 Burada İbn Hacer tevatürdeki mezkûr çokluğun her tabakada eşit olması şartını da koşmaktadır. Ancak buradaki çokluktan maksadın baştan sona kadar hiçbir tabakada bu çokluğun azalmaması olup artmasında bir beis yoktur. (Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar şerhu Nuhbeti'l-fiker*, thk. Amr Abdulmun'im Selim (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 35.

43 İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, 35-36.

"Karinelerin yokluğunu varsaydığımızda kendisiyle zorunlu bilginin oluştuğu en az sayı Allah için malumdur, bizim için ise malum değildir ve bu sayıyı bilme imkânımız da yoktur.

Denirse ki: Asgari sayısını bilmediğimiz halde tevâtür ile zorunlu bilginin oluştuğunu nasıl biliyorsunuz?

Deriz ki: Tıpkı en az miktarlarını bilmediğimiz halde ekmeğin doyurucu, suyun kandırıcı ve şarabın sarhoş edici olduğunu bildiğimiz gibi ve yine tıpkı cinslerini hasretmeye ve en alt derecesini tespit etmeye muktedir olmadığımız halde karinelerin bilgi ifade ettiğini bildiğimiz gibi."⁴⁴

Dolayısıyla herhangi bir sayı belirlemeye gerek yoktur. Zaten tayin edilen sayılar da rağbet görmemiştir.

Âlimler mütevâtiri genel olarak *'lafzî mütevâtir'* ve *'manevî mütevâtir'* şeklinde ikiye ayırmışlardır. Buna göre lafzî mütevâtir, bütün rivâyetlerinde lafızları aynı olan mütevâtir hadislere denilir.⁴⁵ Bu anlamıyla âlimlere göre mütevâtir hadisin adedi pek azdır. Zira âlimlerin çoğuna göre *"men kezebe aleyye"* hadisi dışında mütevâtir hadis bulmak oldukça zordur. Ancak İbn Hacer ve onun gibi düşünen âlimler bunun aksine mütevâtir hadis sayısının oldukça çok olduğunu belirtmektedir. İbn Hacer'in buradaki delili doğuda ve batıda ilim ehli arasında dolaşan ve musanniflerine nispeti konusunda herhangi bir şüphe bulunmayan, hadis kitaplarında geçen, üzerinde ittifak edilmiş hadislerdir.⁴⁶ Ancak İbn Hacer'in bu görüşü pek kabul görmemiştir.⁴⁷ Manevî mütevâtire gelince o, *"beyinlerinde kadr-i müşterek bulunan kazâyayı muhtelifeyi, ruvâtın ayrı ayrı elfâz ile nakletmeleriyle sübut bulan manâyı müşterektir."*⁴⁸ Yani bir konu hakkında birçok farklı hadis gelir, ancak tüm bu hadislerin işaret ettiği ortak bir nokta vardır. İşte bu ortak nokta (kadr-i müşterek) manevî mütevâtiri oluşturmaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dua ettiğine dair farklı versiyonlarda birçok hadis gelmiştir. Bu haberlerde Hz. Peygamber'in dua ederken farklı şekillerde ellerini kaldırdığı rivâyet olunmak-

44 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2015) 1/259-260; ayrıca bk., Gazzâlî, *el-Mustasfâ -İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi-*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yay., 1994), 1/207-208.

45 İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2012), 92.

46 Bk., İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 38.

47 Bk., Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011), 146.

48 Babanzâde Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (Ankara: DİB Yay., 1984), 1/103.

tadır. İşte tüm bu farklı rivâyetlerde ortak nokta, Hz. Peygamber'in dua ederken ellerini kaldırmasıdır. Dolayısıyla bu manevî mütevâtir olmaktadır. Manevî mütevâtirin örneklerinin pek çok olduğu söylenmiştir.⁴⁹ Gerek kelâmcıların ve usûlcülerin kahir ekseriyetine göre, gerekse muhaddislere göre mütevâtir haber, yakînî (zarûrî) ilim ifade eder. Dolayısıyla râvileri araştırılmaz ve kendisiyle amel etmek gerekir.⁵⁰ Böylelikle mütevâtir haber güvenilirlik açısından en üst derecedeki haber olup ulemânın çoğunluğuna göre tevâtür şartlarını taşıyan bir haber araştırılmaksızın kabul edilir. Dolayısıyla mütevâtir hadis, hadis ilminin dışında kalır. Asıl incelemeye tabi olan kısım ise âhâd haberlerdir.

Görüldüğü üzere mütevâtir hakkında yapılan tariflerin birbirinden çok farklı tanımlar olmadığı, genellikle birbirine yakın tariflerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Farklılıklar çoğunlukla mütevâtirdeki râvî sayısı ve mütevâtir hadisin mevcudiyeti; yani mütevâtir hadis var mıdır yok mudur, varsa sayıları ne kadardır gibi hususlarda söz konusudur.⁵¹ Genel kabul gören yaklaşıma göre mütevâtirin herhangi bir isnadı yoktur. Dolayısıyla burada bir cerh tadil söz konusu değildir.⁵² Asıl mütevâtirin, Kur'ân, beş vakit namaz; kılınış şekli ve vakitleri, ezan, bayram namazları v.s. gibi uygulamalara ait haberler olduğu ifade edilmiştir.⁵³ Buna göre müellifin mütevâtir olarak nitelediği hadislerle bir göz atalım.

- *"Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir, hepsi de yeterli ve doyurucudur."*⁵⁴

Rivâyeti bu lafızlarıyla en-Nesâî (ö. 303/915) vermiştir. Ancak hadisin son kısmı en-Nesâî'de *"kulluhunne şâfin kâfin"* ve başka bir rivâyetinde *"fekullu harfin şâfin kâfin"* şeklinde geçmektedir.⁵⁵ Yani her iki durumda da *şâfin* kelimesi *kâfin* sözcüğünden önce gelmektedir. Kanaatimizce *"kulluha kâfin şâfin"* ibaresi ya müsten-

49 Muhammed Ebû Zehv, el-Hadis ve'l-muhaddisûn, (Kahire: el-Mektebetü't- Tefikiyye, ts.), 25.

50 İbn Hacer, *Nüzhëtü'n-nazar*, 37; Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisûn*, 24.

51 Geniş bilgi için bk., İbn Hacer, *Nüzhëtü'n-nazar*, 35, 38; Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Mâzin b. Muhammed es-Sersâvî (Yy: Dâru İbni'l-Cevzî, 2010), 2/750-756; ayrıca bk., a.mlf., *Tedribu'r-râvî*, çev. Muhammed Enes Topgöl-Faik Akçaoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2019), 2/1098-1102.

52 İbn Hacer, *Nüzhëtü'n-nazar*, 37; Süyûtî, *Tedribu'r-râvî*, 751.

53 Şemsuddîn Muhammed el-Hanefî et-Tebrîzî Molla Hanefî, *Şerhu Dîbâcî'l-müzehheb*, (Mısır: Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, h. 1350), 9; ayrıca bk., M. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, (Ankara: Otto Yay., 2013), 98-112.

54 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/279.

55 Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-sünen*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1986), "İftitâh", 37 (No. 939-940).

sih hatasıdır ya da müellifin kaynak olarak kullandığı eserde bu şekilde geçmektedir ki bu şekliyle de tespit edilememiştir. Ancak ibarenin ilk kısmı yani “*Kur’ân yedi harf üzere inmiştir*” ibaresi farklı versiyonlarıyla da olsa birçok hadis kitabında yer almaktadır.⁵⁶

- “*Hz. Peygamber zamanında ay yarıldı ve ikiye bölündü. Biri dağın bir tarafına diğer parçası da dağın başka bir tarafına ayrıldı...*”⁵⁷

Müellifin mütevâtir olarak nitelediği bir başka rivâyet ayın yarılması ile ilgili hadistir. Hadis farklı varyantlarıyla da olsa neredeyse tüm hadis kitaplarında rivâyet edilmiştir.⁵⁸ Müellif hadisin İbn Mes’ûd ve başkaları gibi kalabalık bir sahâbe topluluğu tarafından rivâyet edildiğini belirtmiş; ancak bu başkalarının kimler olduğunu açıklamamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifin mütevâtir olarak addedip isti’mâl ettiği hadisler bunlardan ibarettir. Ancak her ne kadar her iki hadis birçok hadis kitabında ve birçok râvi tarafından rivâyet edilmişse de hadislerin, yukarıda anlatılanlara göre mütevâtir addedilmesi tartışmalıdır. Zira müellifin bizzat bu eserinde mütevâtir bahsinde muayyen bir râvi sayısından bahsedilemeyeceğini belirtmesi ve bu konuda getirdiği örnekler⁵⁹ de bu durumu destekler niteliktedir. Ancak gerek rivâyetin birçok hadis kitabında geçmesi, gerekse birçok kişi tarafından rivâyet edilmiş olması müellifin hadisi mütevâtir olarak vasıflandırmasına neden olmuştur. Dolayısıyla burada müellifin bizâtihi mütevâtirden ziyade *manevî mütevâtiri*⁶⁰ kastettiği söylenebilir.

56 Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvud, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Muhammed Kâmil (Dimaşk: Dâru’r-Risâleti’l-Alemiyye, 2009), “Salât”, 355 (No. 1475, 1477); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru’l-Hadis, 1995), 8/299 (No. 8372); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfuzurrahmân Zeynullâh (el-Medinetü’l-Münevvere: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 2009), 1/425 (No. 300).

57 Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 8/280-281.

58 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahih*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1993), “Menâkıb”, 24 (No. 3437); Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), “Sıfatu’l-Kiyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr”, 2800; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahih*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1996), “Tefsîr”, 54 (No. 3285); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/60 (No: 3583).

59 Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 2/40-41.

60 Bu kavram için bk., Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2011), “el-Mutevâtiru’l-Ma’nevî”, 237.

2.2. Eserde Kullanılan Âhâd Hadisler

Vâhid ya da Âhâd Allah'ın sıfatlarından biri olup 'tek' anlamına gelir.⁶¹ Az kullanılmakla beraber 'haber-i infirâd'⁶² da denilen haber-i vâhidi eş-Şâfiî (ö. 204/820) 'haber-i hassa' olarak adlandırmış ve şöyle tanımlamıştır: "Haber-i vâhid, ya Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşacak şekilde (merfu olarak) ya da Hz. Peygamber'de değil bir râvide nihayet bulacak tarzda tek kişinin tek kişiden rivâyet ettiği hadistir."⁶³ Bu şekilde yapılan tarifler ilk dönem âlimlerine ait olup başlangıçta lügat manasıyla kullanılmıştır. Nitekim eş-Şâfiî'nin haber-i vâhidin delil olarak kabul edilmesi için verdiği örnekler⁶⁴ ve yine el-Buhârî'nin (ö. 256/870) haber-i vâhidin hücciyeti için delil olarak ortaya koyduğu hadisler,⁶⁵ ilk dönem âlimlerinin haber-i vâhidi bu anlamda kullandıklarını göstermektedir. Ancak daha sonraki asırlarda özellikle mütevâtir kavramının ortaya çıkmasıyla beraber haber-i vâhidin tarifinde değişiklik olmuştur. Usûl âlimleri ve muhaddisler konuyu ele alırken genel olarak her iki tarifi de zikretmişlerdir. el-Cürcânî, haber-i vâhidi şu şekilde tarif etmiştir: "Haber-i vâhid öyle bir sözdür ki, onu Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bir şahıs, ondan da bir başkası, o başkasından da bir diğeri duyarak onu delil olarak alan kimseye kadar ulaşan haberdir" ve yine o haber-i vâhidi; "bir ya da iki veya daha çok kimsenin rivâyet ettiği hadistir ki tevâtür ve şöhret seviyesine ulaşmamıştır."⁶⁶

Netice itibarıyla başlangıçta tek kişinin naklettiği haber anlamında kullanılan haber-i vâhid kavramı, daha sonraları râvi sayısı kaç olursa olsun tevâtür derecesine ulaşmayan ya da mütevâtir haberin şartlarını taşımayan haber/hadis olarak yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla mütevâtir dışında kalan tüm haberler haber-i vâhid kapsamına girmektedir. Buna göre müellifin kullandığı bazı âhâd hadisler şunlardır:

61 İbrahim Enîs vd., *el-Mu'cemu'l-vasît*, "vhd", 2/1016.

62 Mustafa Ertürk, "Haber-i vâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1996), 14/349.

63 Bk., Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Yy: Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1938), 369-370; ayrıca bk., a.mlf., *er-Risâle -İslâm Hukukunun Kaynakları-*, çev. Abdulkadir Şener-İbrahim Çalıışkan (Ankara: TDV Yay., 2018), 205.

64 Örnekler için bk., Şâfiî, *er-Risâle*, 401-415.

65 Örnekler için bk., Buhârî, "Temennî", 10 (No. 6819-6832).

66 Bk., Cürcânî, "Haberu'l-Vâhid", 101.

- “Mü'minin kalbi Rahman'ın parmaklarından iki parmak arasındadır”⁶⁷ Rivâyet farklı varyantlarıyla birçok hadis kitabında geçmektedir.⁶⁸
- “Amellerin en üstünü en güç olanıdır”⁶⁹

Araştırdığımız kadarıyla rivâyet, hiçbir hadis kitabında yer almamaktadır. Bilinmeyen bir rivâyet olup aslının olmadığı ifade edilmiştir.⁷⁰ Buna rağmen el-Cür-cânî söz konusu rivâyeti yorumlamaktadır. Dolayısıyla burada müellifin sübutu hakkında bilgi vermediği, bundan da öte uydurma olduğu ifade edilen bir rivâ-yeti te'vil etmeye çalıştığı görülmektedir.

- “Âdem, toprak ve su arasındayken ben peygamberdim”⁷¹ Yine bu rivâyetin de aslı olmayan uydurma rivâyetlerden biri olduğu zikredilmiştir.⁷²
- “Sen Allah'ın en hayırlı ve O'na en sevimli yerisin” ve “Bana senden daha hoş ve daha sevimli gelen bir yer yok”⁷³ hadisleri. Mekke hakkında rivâyet edilen bu hadisler *Kütübü Sitte* ile diğer hadis musenefâtı müelliflerinden bazıları tarafından rivâyet edilmiştir.⁷⁴
- “Yaşlı kadınların dinine uyun” rivâyeti eserde geçen âhâd haberlerden bir diğere dir.⁷⁵ Rivâyetin uydurma olduğu belirtilmiştir.⁷⁶ Burada ‘şayet hadis sahihse’

67 Cür-cânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/127.

68 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdulkâki (Yy.: Matba'atü Dâr-i İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.), “Mukaddime”, 199 (No. 199); Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî, *el-Cami'*, thk., Habîburrahmân el-Azamî, (Karaçi: el-Meclisu'l-İlmî, h. 1403), 10/442; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/160 (no: 12107); Tirmizî, “Kader”, 7 (No. 2140).

69 Cür-cânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 8/311.

70 Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tahrîcu ehâdisi Şerhi'l-Mevâkıf li'l-Cür-cânî*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi, (Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-Aksâ, 1985), 20.

71 Cür-cânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 8/250.

72 Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahâdir b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Leâli'l-mensûra fi'l-ehâdisi'l-meşhûra*, thk. Mustafâ Abdükâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 172.

73 Cür-cânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, 1/23.

74 Tirmizî, “Menâkıb”, 69 (No. 3925, 3926); İbn Mâce, “Menâsik”, 103 (No. 3108); Nesâî, “Menâsik”, (No. 4238); Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî İbn Hibbân, *el-İhsân fi takrîbi sahihi İbn Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988) 9/23 (no. 370); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.) 10/267 (No. 10624).

75 Cür-cânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/275.

76 Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Mekâsi-*

kaydı konulduktan sonra te'vil edilmesi ilginçtir. Ancak bundan daha garibi onun, rivâyetin sahih olmadığını teyit etmesiyle beraber; sebep olarak sahih hadis kitaplarında geçmemesini öne sürmesidir. Nitekim daha önce de ifade ettiğimiz gibi teorik anlamda hadis konusunda sağlam ilkelere sahip olan kelâmçıların bir rivâyetin sahih olmadığını böyle bir nedenle gerekçelendirmesi kanaatimizce pek isabetli olmamıştır.

Müellif 'Kur'ân Dışındaki Diğer Mucizeler' başlığı altında 14 âhâd rivâyet zikretmektedir.⁷⁷ Bunlardan bazıları şu şekildedir: Taşların Allah Resûlünün (s.a.v.) elinde sesli bir şekilde tesbih etmeleri. Rivâyet muteber hadis kaynaklarında yer almayıp daha ziyade tâlî kaynaklarda geçmektedir.⁷⁸ Yine Hz. Peygamber hastayken Cebrail tarafından kendisine getirilen nar ve üzümün tesbih etmesidir. Rivâyet Kadı İyâd'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ*'sında geçmektedir.⁷⁹ Bir başka rivâyet Hz. Peygamberin Hz. Abbas'a ve ehl-i beytine dua ettiğinde kapı eşığı ve evin duvarlarının âmin demesidir. Bu rivâyeti el-Beyhakî (ö. 458/1066) ve Ebû Nu'aym (ö. 430/1038) *Delâilü'n-nübüvve*'lerinde zikretmişlerdir.⁸⁰ Diğer bir rivâyet, bir bedevinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) peygamberliğine delil getirmesini istemesi üzerine Hz. Peygamber'in vadinin kenarında bulunan ağacı yanına çağırarak buna şahitlik ettirmesidir. Bu rivâyet ise et-Taberânî⁸¹ (ö. 360/971), ed-Dârimî⁸² (ö. 255/869), İbn Hibbân⁸³ (ö. 354/965) ve el-Beyhakî⁸⁴ tarafından zikredilmiştir.

Müellif eserinde kudsi hadis de kullanmaktadır. Örneğin;

du'l-hasene fi beyâni kesirin mine'l-ehâdisi'l-müştehire 'ale'l-elsine, thk. Muhammed Osmân el-Huşî, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 464 (No. 714).

77 Bu rivâyetler için bk., Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkîf*, 8/281-283.

78 Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfehânî, *Delâilü'n-nubuvve*, thk. Muhammed Revvâs Kal'acî-Abdulberr Abbâs (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 1986) 2/431-432 (No. 338-339); Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kadı İyâz, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2002), 190 (No. 775).

79 Kadı İyâz, *eş-Şifâ*, 190 (No. 782).

80 Ebû Nu'aym, *Delâilü'n-nubuvve*, 2/432-433 (No. 340); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Delâilü'n-nubuvve ve ma'rifetu ahvâli sâhibi's-şerî'a*, thk. Abdulmut'î Kal'acî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 6/71-72.

81 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 12/431 (No. 13582).

82 Ebû Muhammed Abdillâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğni, 2000), 1/166 (No. 16).

83 İbn Hibbân, *el-İhsân*, 14/434 (No. 6505).

84 Beyhakî, *Delâilü'n-nubuvve*, 6/14-15.

- “Ben kırık kalpliler katındayım”⁸⁵ rivâyeti.

Rivâyet *el-Mekâsıdu'l-Hasene* gibi tali eserlerde yer almaktadır.⁸⁶ Müellif ayrıca ‘sahih hadiste’ ya da ‘bu sahih hadistir’ şeklinde ifadesini bulan bazı hadisler de zikretmiştir. Örneğin;

- “Şefaati ümmetimden büyük günah işleyenleredir”⁸⁷ rivâyeti.

Hadisi Ebû Dâvud,⁸⁸ et-Tirmizî⁸⁹ sahih isnadlarla rivâyet etmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şefaati ile ilgili rivâyetleri daha farklı ifadelerle el-Buhârî⁹⁰ ve Müslim⁹¹ de eserlerinde zikretmişlerdir. Bunun dışında müellif ilerde de değineceğimiz üzere iktibas yoluyla da olsa sahih hadisler zikretmiştir.

Burada örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber bu kadarıyla iktifa ediyoruz. Ancak müellifin ne tür rivâyetler kullandığını ve hangi kaynaklardan beslendiğini; dolayısıyla onun rivâyet anlayışını, hadislere bakışını ve bu konuda bir usûlün olup olmadığını tespit etmek önemlidir. Bu anlamda tespit edebildiğimiz kadarıyla eserde ‘sem’iyât’ başlığı altında, toplamda yaklaşık olarak doksan bir rivâyet serdedilmiştir; yine araştırdığımız kadarıyla bu rivâyetler başta el-Buhârî ve Müslim (ö. 261/874) gibi Müslümanların itibar ettiği kaynaklar olmak üzere aslî ve tâlî birçok eserde mevcuttur. Bununla birlikte bu hadislerden bir kısmının -özellikle de tali kaynaklarda geçen rivâyetlerin içerisinde- zayıf hadisler olduğunu, hatta uydurma rivâyetlerin de bulunduğunu belirtmekte fayda vardır.⁹²

3. Eserde Hadislerin Kullanım Şekli

Burada müellifin rivâyetleri verirken takip ettiği metot, nelere dikkat ettiği nelere dikkat etmediği kaynaklara değinip değinmediği incelenecektir.

85 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/314.

86 Sehâvî, *el-Mekâsıdu'l-Hasene*, 169 (No. 188).

87 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/341.

88 Ebû Dâvud, “Sunne”, 23 (No. 4739).

89 Tirmizî, “Sıfatu'l-kıyâme”, 76 (No. 2435- 2436).

90 Buhârî, “De’avât”, 1 (No. 5946).

91 Müslim, “İmân”, 334.

92 Nitekim Süyûtî'nin verdiği bilgilere göre tahric ettiği elli rivâyetin yirmi dokuzunun sahih, geriye kalan yirmi bir rivâyetin ise zayıf ya da uydurma olduğu ortaya çıkmaktadır. Bk. Süyûtî, *Tahrîc*, 5-38.

3.1. Eserde İsnad Kullanımı ve Hadis Kaynaklarına Atıf

Malum olduğu üzere kelâmcılar akaidde âhâd haberlerden ziyade mütevâtir haberlere itimat edileceğini belirtmişlerdir.⁹³ Ancak mütevâtir özellikle de lafzî mütevâtir yok denecek kadar azdır.⁹⁴ Mütevâtir haberler olsa dahi bunlar herhangi bir senede sahip olamayacakları için bir sened incelemesi söz konusu değildir.⁹⁵ Dolayısıyla teoride kelâmcıların senedle bir alâkaları yoktur. Ancak pratikte durum pek de öyle gözükmemektedir. Zira tüm bu söylenenlere rağmen kelâmcılar da eserlerinde âhâd haberlere yer vermiş dolayısıyla kısmen de olsa sened zikretmişlerdir. Çalışmada incelenen eser bağlamında bu durum şu şekildedir: el-Cürcânî, Şerhu'l-mevâkıf'ta onlarca âhâd haber zikretmiştir. Ancak incelediğimiz kadarıyla bu rivâyetlerin hiçbirisinde tam bir sened zikretmemiştir. Rivâyetlerin çoğunda "rivâyet edildiğine göre", "sahih hadiste geçtiği üzere", "Hz. Peygamber şöyle demiştir", "Hz. Peygamberin (s.a.v.) ... sözü gibidir", "Hadislerde zikredilenlerden biri ...", "Bizzat kendisinin... dediği gibi", "Hz. Peygamberin şu sözüdür..." şeklindeki ibareler kullanılmıştır. Rivâyetlerin bir kısmında ise kısmen sened zikredilmiştir. Bu sened zikrinde bile çoğunlukla sadece sahabe râvisi zikredilmekte; bazen de hadisi rivâyet eden musannif zikredilmektedir. Aşağıda bu durumlarla alakalı birkaç hadis zikretmek mümkündür.

- Hz. Peygamberin (s.a.v.) duasında şöyle demesidir: "*Ey büyük Kur'ân'ın Rabbi, ey Tâhâ ve Yâsin'in Rabbi*"⁹⁶
- Bundan dolayı hadiste "*Pişmanlık tövbedir*" buyrulmuştur.⁹⁷
- Ebû Saîd el-Hudrî şöyle rivâyet etmiştir: "*Bir çoban Harre'de koyunlarını otlattıyordu...*"⁹⁸
- Bu olaylardan biri Enes b. Mâlik'ten gelen şu rivâyettir: "*Enes'in annesi Hz. Peygamber'e (s.a.v.) küçük bir kapta kavrulmuş hurma gönderdi...*"⁹⁹

93 Geniş bilgi için bk., Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönelimlerinden Değeri*, (İstanbul: Ensar Yay., 2014), 135-145; Saffet Sancaklı, *Hadis İnkârcılığı -Hadis Karşıtlarının İddiaları ve Cevaplar-*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2017), 126.

94 M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet -Eleştirel Bir Yaklaşım-*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2011), 17; Mustafa Karataş, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı*, (İstanbul: Ensar Yay., 2017), 189-190.

95 Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 98.

96 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/111-112.

97 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/343.

98 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/282.

99 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/283.

Netice itibariyle müellifin hadisleri serdetme metodu hususunda, neredeyse hiç sened zikretmediğini söylemek yanlış bir kanaat olmasa gerektir. Müellifin bu noktadaki diğer bir özelliği ise bazı rivâyetleri *temrîz* siğasıyla¹⁰⁰ verirken bazen de *cezm* siğasını¹⁰¹ kullanmasıdır. Örneğin "*Marifetullah Hakkında Nazar*" konusunda eserine aldığı bazı rivâyetleri naklederken "*ruviye ennehu*" kalıbını kullanmıştır.¹⁰² Ancak hemen belirtelim ki incelediğimiz kadarıyla bu tür bir kullanım *cezm* siğasıyla verdiği rivâyetlerden azdır. Bunları müellif, hadislerin zayıflığına işaret etmesi için kullanmış olabileceği gibi ihtisar veyahut manâ ile rivâyet etmesinden dolayı da kullanmış olabilir.

Eserin tümüne bakıldığında müellifin bazı istisnai durumlar dışında hadis rivâyetinde neredeyse hiç kaynak zikretmediği görülmektedir. Kanaatimizce bunda; birincisi kelâmcıların hadise bakışı, ikincisi eserin hadis veya hadis ilmiyle alâkalı bir telif olmaması, üçüncüsü el-Cürçânî'nin hadisi (âhâd haberleri) aslî delil olmaktan ziyade yan delil olarak kabul etmesi etkilidir.¹⁰³ Müellifin kaynak zikrettiği bazı rivâyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

- "Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde şu rivâyet vardır: "*Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Kim bunları sayarsa cennete girer.*"¹⁰⁴

Yine bu rivâyetin açıklamasında Esmâu'l-hüsna'nın neler olduğu konusunda et-Tirmizî, el-Beyhakî ve İbn-i Mâce gibi müelliflere atıf yapmaktadır.¹⁰⁵

100 Kavram için bk., Aydınlı, "Temrîz Siğası", 316.

101 Kavram için bk., Aydınlı, "Cezm Siğası", 51.

102 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 1/273-274.

103 Nitekim eserin geneline bakıldığında müellifin deliller hiyerarşisinde genellikle hadisin (haber-i vahidler), asli delillerden olmadığı, daha ziyade ikincil deliller arasında yer aldığı görülmektedir. Meseleleri delillendirme hususunda akıl, Kur'an ayetleri, icma gibi deliller önceliklidir. Ancak hemen belirtelim ki bu durum her zaman bu şekilde tahakkuk etmemektedir. Birkaç örnekle bu durumu açıklamak gerekirse; örneğin "Müminler Kıyamet Günü Yani Ahiret Yurdunda Rablerini Göreceklerdir" başlığı altında ilk delil olarak 'icma' verilirken ikinci delil olarak 'ayet'ler serdedilmektedir. Ancak bu konudaki hadislerle hiç değinilmemektedir. Bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/145-150; Yine 'Cennet ve Cehennem Yaratılmış mıdır' bahsinde ilk olarak 'Kur'an'dan deliller getirilmek suretiyle konu açığa kavuşturulmakta daha sonra 'hadis'lere ise sadece işaret edilmekle yetinilmektedir. Bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/328-329; Bu duruma verilebilecek bir başka örnek ise şu şekildedir: 'Kabirde Ölülerin Diriltilmesi ve Münker-Nekir Sorgusu' bahsinde müellif, evvela bu konudaki 'icma'dan bahsettikten sonra konuyla alakalı 'ayet'leri delil olarak getirmekte ve son olarak 'hadis'lere başvurmaktadır. Bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/345-348. Ancak 'Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Şefaati' başlığında ise delil olarak konuyla alakalı 'hadis'i 'ayet'lerden önce zikretmektedir. Bk. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/341.

104 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/233.

105 Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/233-234.

3.2. Şevâhid, Mütâbî Kullanımı

Müellif bazı yerlerde verdiği rivâyetlere ek olarak görüşünü ispatlamak amacıyla şevâhid ve mütâba'at¹⁰⁶ nev'inden rivâyetler de zikretmiştir. Aşağıda buna dair şu örnekleri sıralamak mümkündür.

- "Mü'minin kalbi, Rahmân'ın parmaklarından..." hadisine şahid olarak "Bütün Âdem oğullarının kalpleri tek bir kalp gibi Rahmân'ın parmaklarından iki parmak arasındadır. Rahmân onu dilediği gibi çevirir." hadisini getirmektedir.¹⁰⁷
- "Bunun üzerine Cebbâr ayağını ateşe basar da..." rivâyetine ek olarak "Ta ki izze-tin Rabbi ayağını ateşe basar..." "Cehenneme doydun mu denir..." rivâyetlerini getirmektedir.¹⁰⁸

Görüldüğü üzere müellif görüşünü ispat etmek üzere hadisçilerin sıkça kullanmış olduğu bir metoda başvurmuş ve neticede manen bir birbirini destekleyen mütâbî ve şevâhid niteliğindeki mecaz anlamlı rivayetleri sıralamıştır. Kelamcı kimliğiyle ön plana çıkan Cürcânî'nin bu metodu dikkate değerdir.

3.3. Hadisleri Taktî' ve İktibâs Yoluyla Kullanma

Müellifin eserinde hadisleri kullanırken sıkça takip ettiği metotlardan birisi de hadisi keserek bir kısmını verme¹⁰⁹ ya da hadisi hiç zikretmeden ondan iktibâsta bulunma yöntemidir. Örneğin;

- "Mirac gecesini anlatan hadiste şöyle geçmektedir: "Avucunu kürek kemiklerim arasına koydu ki serinliğini göğsümde hissettim." görüldüğü üzere müellif burada miraç hadisesinin tümünü anlatmamış, rivâyeti keserek bir kısmını (kendisini ya da konusunu ilgilendiren kısmı) vermiştir.¹¹⁰
- Hadislerden iktibâsa örnek olarak da şunları zikredebiliriz: "Hadislerde yüce Allah'ın azı dişleri görününceye kadar güldüğü söylenmektedir."¹¹¹

106 Bu iki kavram için bk., Aydınlı, "Mutaba'at", 228-230 - "Şâhid", 291.

107 Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, 8/127.

108 Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, 8/127.

109 Bu anlamı karşılayan kavramlar için bk., Aydınlı, "İktisâr", 121 - "İhtisâr", 130 - "Taktî'u'l-Hadis", 304.

110 Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, 8/128.

111 Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, 8/129.

- “Bununla birlikte sahih hadislerde geçtiği üzere O'nun kullarına ayın dolunay gecesi görünmesi gibi tam bir açıklıkla görülmesi...”¹¹²
- Hatta Hz. Peygamber (s.a.v.) soru sormada aşırıya giden Ebû Zerr'e şöyle demiştir: “Zina etse de hırsızlık yapsa da Ebû Zerr'in burnu yere sürtünse de ” Burada müellif rivâyeti keserek vermiştir.¹¹³

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere el-Cürcânî, hadisçilerin sıkça başvurduğu metodlardan olan taktî ve iktibasî başarılı bir şekilde kullanmıştır. Burada şunu ifade etmek gerekir ki her ne kadar bazı âlimler tarafından kabul edilmişse de ihtisar ve taktî'nin belirli şartlar altında muhaddislerce caiz görüldüğü hususunu hatırd tutmak gerekir.¹¹⁴

4. Müellifin Hadisleri Yorumlama ve Tenkit Metodu

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki müellifin rivâyet yorumları daha ziyade muârizların getirdiği deliller üzerinde yoğunlaşmıştır. Müellifin rivâyetlere getirdiği yorumlar noktasındaki bazı tespitlerimiz şunlardır:

Müellif çoğunlukla rivâyetin sübutuna değinmeden, sıhhatini yani rivâyetin sahih, zayıf, uydurma olup olmadığını belirtmeden hemen te'vile girişmektedir.¹¹⁵ Yine o, hadislerin lafızlarının birebir Hz. Peygambere (s.a.v.) ait olmadığını bildiği ve nakillerin dil konusunda delil getirilemeyeceğini ifade ettiği halde¹¹⁶ bazen dil konularında hadislerle istişhad¹¹⁷ etmektedir.¹¹⁸ Onun, bazı yorumlarında Kur'ân-Sünnet bütünlüğüne dikkat ettiği görülmektedir. Nitekim “*Münafığın alâmeti üçtür...*” rivayeti ile Kur'ân'daki Hz. Yusuf ve kardeşlerinin kıssasını mukayese etmekte ve buna göre yorumunu yapmaktadır.¹¹⁹ Müellifin bu noktada dikkat ettiği bir başka husus ise Hadis-Sünnet bütünlüğü konusudur. Nitekim

112 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/131.

113 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/357-358.

114 Salih Karacabey, “Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Ocak 2002): 55-67.

115 Örnek durum için bk., Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/228, 387, 399-400.

116 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 2/51-52.

117 Dil hususunda hadislerle istişhad konusu için bk., Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadisle İstişhad Meselesi”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6, (1993): 165-176.

118 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/250.

119 Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, 8/368-369.

onun "İyiliği emredeceksiniz, kötülüğü yasaklayacaksınız yahut Allah sizin kötülerinizi iyilerinize musallat edecek..." hadisinde olduğu gibi Sünnet delalet eder.¹²⁰ sözü buna işaret etmektedir. Ayrıca buradaki ifade, müellifin hadisle sünneti eş anlamlı kullandığını göstermesi açısından da önemlidir. Yine o, çoğu defa hasmının getirdiği rivâyetleri 'âhâd haberler bilgi ifade etmez' şeklinde reddetmekte; bazen de hem reddedip hem de rivâyeti kendince te'vil etmektedir.¹²¹ Hâlbuki kendisinin de getirdiği rivâyetlerin hemen hepsi âhâd rivâyetlerdir. Bu durumda müellif çoğunlukla kendisiyle çelişmekte ve tutarsız bir tavır sergilemektedir.

Müellif bazı rivâyetlerin yorumunda yoğun ve zorlama te'villere girişmektedir. Bu durumu delillendirmek ve de bu hususa örnek olması bakımından müellifin bir hadis hakkındaki yorumunu aynıyla aktarmakta fayda mülâhaza ediyoruz. Şöyle ki; imâmetin Kureyş'ten olma şartını reddedenlerin delil olarak getirdiği bir hadisi şu şekilde vererek yorumlamaktadır: "...Kureyş'ten olma şartını reddedenler Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu sözünü delil getirmiştir: "Başınızda Habeşli bir köle de olsa dinleyip itaat edin" bu hadis imamın Kureyş'ten olmayabileceğini göstermektedir. Biz şöyle deriz: Bu hadis, imamın bir seriyeye veya bir nâhiye gibi başka bir şeye yönetici olarak atadığı kimse hakkındadır. Bu hadis ile icma arasındaki çelişkiyi gidermek için hadisin böyle yorumlanması gerekir. Yahut şöyle deriz: Hadiste varsayım yoluyla mübalağa sanatı kullanılmaktadır. Nitekim imamın köle olmasının icmayla caiz olmaması da bunu göstermektedir."¹²² Burada müellifin yorumunun yanlış olduğunu söylemiyoruz. Ancak en azından hadiste ki emrin bir seriyeye veya bir nahiye gibi başka bir şeye yönetici olarak atadığı kimse hakkında oluşunu temellendirmesi gerekmektedir. Aksi taktirde zorlama bir yorum olarak kalmaktadır. Ayrıca 'hadisin böyle yorumlanması gerekir' şeklindeki bir gereklilik, tartışmanın önünü kapatan bir engel olarak düşünülebilir. Verilen örnekten de anlaşıldığı üzere müellif, bazen yorumlarında gerçekçi bir gerekçeye tutunmamaktadır. Esasında eserin tümünü göz önünde bulundurduğumuzda müellifin rivâyet yorumunda veya usûle müteallık bir konuda bazen belli bir metodunun olmadığını; dolayısıyla yorumunun bir sınırının da söz konusu olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim müellifin tevâtür yoluyla gelen bir haberin kendi görüşleriyle çelişmesi durumunda bunları zâhirî anlamlarında düşünmeyip te'vil edeceklerini belirtmesi¹²³ bu durumu kanıtlar niteliktedir.

120 Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, 8/407.

121 Örnek durum için bk., Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, 8/372-373, 375.

122 Örnek durum için bk., Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, 8/382.

123 Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkif, 8/293.

Sonuç

Kelâm eserlerinde hadis kullanımının böyle bir çalışmayla bir neticeye varması elbette ki zordur. Zira bu çalışmanın usûlü'd-dîn içerisinde çok küçük bir hacim kaplayan sadece bir eserden yola çıkılarak hazırlandığını hatırlatmakta fayda vardır. Ancak bir ön fikir vermesi açısından böyle bir çalışma yapmak da kanaatimizce bu iş için atılacak önemli bir adım olsa gerektir. Bundan dolayı çalışmada genel olarak İslâmî ilimler literatürü, özelde ise kelâm edebiyatı içerisinde son derece önemli bir eser olan *Şerhu'l-mevâkîf* seçilip bu eserdeki hadis kullanımı, daha ziyade kelâmcı kimliğiyle ön plana çıkmış bir âlimin -el-Cürcânî- perspektifinden irdelemeye çalışılmış ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserde yaklaşık olarak yüz yirmi dört hadis geçmektedir. Bunlardan doksan bir tanesi sem'iyât, on sekiz adedi ilâhiyât bölümlerinde geriye kalan on beş hadis ise diğer çeşitli konu başlıkları altında zikredilmektedir. Ancak bu hadislerden bir kısmı müellifin hasmının delilleri olarak verilmiştir.

Bir kelâm kitabı olması hasebiyle eserde doğal olarak hadis rivâyeti az olmakla beraber¹²⁴ rivâyetlerin, görüldüğü üzere özellikle sem'iyât bölümünde yoğunlaştığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Yani eseri incelediğimiz kadarıyla hadislerin kahir ekseriyeti sem'iyât bölümünde yer almaktadır. Ne var ki burada da dengeli bir dağılımdan söz etmek pek mümkün değildir. Nitekim her başlıkta çok farklı sayıda hadis kullanılmıştır. Örneğin mucize konusunda kullandığı hadis sayısı on yedi iken aynı bölüm başlığı (sem'iyât) altında bulunan ahiret konusunda kullandığı hadis sayısı dokuz, imamet konusunda kullandığı hadis sayısı ise kırk yedidir. Kanaatimizce rivâyetlerin sem'iyât bölümünde temerküz etmiş olmasının en önemli sebebi önceki bölümlerden farklı olarak felsefi argümanların bu bölümde oldukça seyrekleştiği; daha ziyade dine taalluk eden kelâmî konuların ağırlık kazanmasıdır. Eserde verilen rivâyetlerde isnad ve kaynak gösterimi yok denecek kadar azdır. Bu durumu -özellikle kaynak gösterimi hususunda- bir noksanlık addetmekle beraber doğal karşılıyoruz. Zira eser bir hadis kitabı değil kelâm kitabıdır. Bu durumun getirdiği bir sonuç olsa gerektir ki eserde araştırdığımız kadarıyla verilen rivâyetlerin râvilerine yönelik herhangi bir cerh ta'dil ifadesine rastlanılmamıştır. Ayrıca verilen rivâyetlerin sübutuna yönelik herhangi

124 Süyûtî ise *Şerhu'l-Mevâkîf*'taki rivâyetlerin tahririne ayırdığı eserinde elli rivâyetin tahririni yapmıştır. Bk. Süyûtî, *Tahrîc*, 5-38.

bir çaba da söz konusu değildir. Bu durum da bir eksikliktir. Zira müellif sübut konusuna girmeden hemen rivâyetleri te'vil etmektedir. Halbuki müellifin hadislerin sübutunu belirtmesi halinde belki yoruma da gerek kalmayacaktır.

İncelemenin neticelerinden biri de müellifin rivâyetlerin yorumuna yönelik net bir duruş sergilememesidir. Zira yaptığı yorumlarda -özellikle âhâd ve mütevâtir haber konularında- birbiriyle çelişkili ve tutarsız ifadeler kullanmıştır. Müellife göre teoride âhâd haber kesin bilgi ifade etmez; ancak kendi görüşlerini savunmak söz konusu olunca müellif âhâd haberlerle rahatlıkla amel etmiştir. Dolayısıyla bu konuda teori ile pratik hususunda bir tutarsızlık söz konusudur. Mütevâtire gelince; müellifin bu konuda son derece rahat/geniş davrandığı açıkça ortaya çıkmıştır. Zira tevâtürün şartlarını hâiz olmayan rivâyetleri mütevâtir olarak ifade etmektedir. Bu durum, aslında her ne kadar teoride katı olsalar da kelâmcıların -en azından müellifin bir Sünnî olması hasebiyle Sünnî kelâmcıların- pratikte bu durumu koruyamadıklarını göstermektedir.

Müellifin, eserine aldığı rivâyetlerin büyük bir kısmı sahih olmakla beraber eserde azımsanmayacak kadar zayıf ve uydurma rivâyetlerin varlıkları da söz konusudur. Aslında bu durum müellifin rivâyetleri çok da önemsemediği, daha çok kendi fikirlerine uygunluk durumuna baktığı, ayrıca yaşadığı toplumun beklentilerini de göz önünde bulundurmuş olabileceğini göstermektedir.

Önemli bir başka tespit olarak da şunu zikretmek mümkündür: Eserin geneline bakıldığında müellifin deliller hiyerarşisinde Kur'ân birinci sırada yer almaktadır. Hadisler ise çok nadiren ilk delil olarak zikredilmektedir. Bu durum kelâm ilminde rivâyetlerin, -en azından incelenen eser itibarıyla- sistemin kurucu unsuru olmaktan ziyade yan delil olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Bizce önemli olan ve çalışmamızın temel sorunsalına bir nevi cevap niteliğinde olan bir başka husus ise, kelâmcıların her ne kadar düşünsel planda hadislerle ilgili sert tutumları söz konusu olsa da aslında pratikte bunun pek de böyle olmadığı, en azından uydurma bir rivâyeti dahi kullanabildikleri ortaya çıkmış olmasıdır.

Son olarak mukayeseli araştırmaların ve interdisipliner çabaların faydadan hâli olmadığını; bu tür çalışmaların devam ettirilmesinin, ilmin gelişmesi için son derece önemli olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Ayrıca kelâmcıların kullandıkları hadislerin istatistiksel olarak dağılımını ortaya koyacak çalışmaların kelâm sisteminde hadislerin kullanımı ile ilgili bize önemli bilgiler sunacağını; dolayısıyla böyle çalışmalara da ihtiyaç olduğunu belirtmek isteriz.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim. *el-lhkâm fi usûli'l-ahkâm*. nşr. Abdurrezzâk el-Affî. 4 Cilt. Riyad: Dâru's-Samî'î, 1. Baskı, 2003.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 5. Baskı, 2011.
- Babanzâde, Ahmed Naim. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. 13 Cilt. Ankara: DİB Yay., 1984.
- Beyhakî, Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetu ahvâli sâhibi's-şerî'a*. thk. Abdulmut'î Kal'acî. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Bezzâr, Ebü Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfuzurrahmân Zeynullâh. 20 Cilt. el-Medinetü'l-Münevver: Mektebetü'l-Ülüm ve'l-Hikem, 2009.
- Bolelli, Nusrettin. "Nahivde Hadisle İstişhad Meselesi". *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6, (1993): 165-175.
- Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahihu'l-Buhârî*. thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 5. Baskı, 1993.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2003.
- Cürcânî. *Şerhu'l-Mevâkîf*, nşr. Mahmûd Ömer ed-Dimyâti. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Cürcânî. *Şerhu'l-Mevâkîf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2015.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Abdulazîm ed-Dîb. 2 Cilt. Devha: yy, 1979.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 18. Baskı, 2012.
- Çalimli, Ömer Faruk. "Seyyid Şerif Cürcânî'nin Hayatı, Eserleri, Tarikatı ve Tasavvufi Görüşleri". Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2018.
- Dârimî, Ebü Muhammed Abdillâh b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdi. *es-Sünen*. thk. Şu'ayb el-Arnaûd, Muhammed Kâmil. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Âlim ve'l-müte'allim*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kahire: yy, h. 1368.
- Ebû Zehv, Muhammed. *el-Hadis ve'l-muhaddisün*. Kahire: el-Mektebetü't- Tefikiyye, ts.
- Erdemci, Cemalettin. "Kelâm İlminde Haberin Epistemolojik Değeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (2006): 154-176.
- Ertürk, Mustafa. "Haber-i vahid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/349-352. İstanbul: TDV Yay., 1996.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015.

- Gazzâlî. *el-Mustasfâ -İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi-*. çev. Yunus Apaydın. 2 Cilt. Kayseri: Rey Yay., 1994.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcânî, Seyyid Şerif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/134-136. İstanbul: TDV Yay., 1993.
- Gündoğar, Hamdi. "Geleneksel Kelam Sürecinde Sünnet-İtikat İlişkisi", *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu*. 290-306. Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2004.
- Hansu, Hüseyin. *Mütevâtir Haber -Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri-*. Van: Bilge Adamlar Yay., 2008.
- Hansu. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yay., 3. Baskı, 2018
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî. *Nüzhetu'n-nazar şerhu Nuhbeti'l-fiker*. thk. Amr Abdun'im Selim. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *el-İhsân fî takrîbi sahihi İbn Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1. Baskı, 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 2 Cilt. Yy: Matba'atu Dâri İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İsfehânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Delâilu'n-nubuvve*. thk. Muhammed Revvâs Kal'âcî-Abdubberr Abbâs. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2. Baskı, 1986.
- Kadı İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûkî'l-Mustafâ*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Kahraman, Hüseyin. "Kelâmdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2005): 89-110.
- Karacabey, Salih. "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Ocak 2002): 53-70.
- Karataş, Mustafa. *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Sayısı*. İstanbul: Ensar Yay., 2017.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Alternatif Hadis Metodolojisi*. Ankara: Otto Yay., 4. Baskı, 2013.
- Kırbaçoğlu. *İslâm Düşüncesinde Sünnet -Eleştirel Bir Yaklaşım-*. Ankara: Ankara Okulu Yay., 9. Baskı, 2011.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. İstanbul: Ensar Yay., 2. Baskı, 2014.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yay., 1989.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: TDV Yay., 2009.
- Kubat, Mehmet. "Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadis'in Rolü". *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu*. 258-281. Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 2004.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulhayy. *el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-hanefiyye*. thk. Ebû Ferrâs en-Ne'sânî. Yy: Matba'atu's-Sa'âde, h. 1324.
- Ma'mer b. Râşid, Ebî Amr el-Ezdi. *el-Cami'*. thk. Habîburrahmân el-'Azamî. Karaçi: el-Meclisu'l-İlmî, h. 1403.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâbu't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Ârûşî. Beyrut-İstanbul: Dâru Sâdır-Mektebetu'l-İrşâd, ts.
- Molla Hanefî, Şemsuddîn Muhammed el-Hanefî et-Tebrîzî. *Şerhu Dibâci'l-Muzehheb*. Mısır: Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, h. 1350.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahih-i Müslim*. thk., Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb. *el-Muctebâ mine's-Sünen (es-Sünenü's-suğrâ li'n-Nesâî)*. thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetu'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 2. Baskı, 1986.
- Nesâî. *es-Sünenü'l-kubrâ*. thk. Hasan Abdulmun'im Şelebî. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Sancaklı, Saffet. *Hadis İnkârcılığı -Hadis Karşıtlarının İddiaları ve Cevaplar-*. İstanbul: Rağbet Yay., 2. Baskı, 2017.
- Şehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Mekâsıdu'l-hasene fi beyâni kesirin mine'l-ahâdîsi'l-muştehire 'ala'l-elsine*. thk. Muhammed Osmân el-Hušt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1985.
- Şehâvî. *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- Sinanoğlu, Mustafa. "el-Mevâkif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/422-424. Ankara: TDV Yay., 2004.
- Süyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tahrîcu ehâdisi Şerhi'l-mevâkif li'l-Cürçânî*. thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi. Kuveyt: Mektebetu Dâri'l-Aksâ, 1985.
- Süyûtî. *Tedribu'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevi*. thk. Mâzin b. Muhammed es-Sersâvî. 2 Cilt. Yy: Dâru İbni'l-Cevzi, 2010
- Süyûtî. *Tedribu'r-râvi*. çev. Muhammed Enes Topgül-Faik Akçaoğlu. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2019.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle -İslâm Hukukunun Kaynakları-*. çev. Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan. Ankara: TDV Yay., 6. Baskı, 2018.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *el-Bedru't-tâli' bi mehsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb. *el-Mu'cemu'l-kebir*. thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddin. *Şerhu Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Alî Kemâl. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk. *el-Câmi'ul-kebir*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1998.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm ilmi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2010.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 3. Baskı, 2011.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Leâli'l-mensûra fi'l-ehâdisi'l-meşhûra*. thk. Mustafâ Abdükâdir Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1986.